

ΟΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΣΗΜΕΡΑ

Σάββας Αγουρίδης

Η εισήγηση αυτή χρονικά δε μπορεί να καλύπτει μια πλήρη διερεύνηση του θέματος. Γι' αυτό θα επιμείνω σε δύο μόνο καίρια προβλήματα του θέματος. Το πρώτο από αυτά αφορά στο σημερινό ρόλο των Ποιμαντικών Τμημάτων στις Θεολογικές Σχολές το δεύτερο αναφέρεται στη θέση των θεολογικών σπουδών μέσα στα Πανεπιστήμια.

Κάποια ιστορική ενημέρωση είναι, βέβαια, αναγκαία για το πώς φθάσαμε στα Ποιμαντικά Τμήματα. Πρέπει, πρώτα-πρώτα, να αναφερθεί ότι στα τέλη της δεκαετίας του 50 άρχισε να μαστίζει τους θεολόγους η αδιοριστία: ενώ η χώρα χρειαζόταν περισσότερους κοινωνικούς λειτουργούς. Τότε, η Θεολογική της Θεσσαλονίκης προσπάθησε με μια προσαρμογή του προγράμματος να βοηθήσει τους θεολόγους να μπορούν να διοριστούν σε θέσεις κοινωνικών λειτουργών. Γρήγορα όμως το κράτος οργάνωσε ειδικές Σχολές Κοινωνικών Λειτουργών με αποτέλεσμα να σταματήσει η παραπέρα προσπάθεια. Εξάλλου, πρέπει να σημειωθεί πως μέχρι την Κατοχή οι ιερείς έμπαιναν στις Θεολογικές Σχολές με εξετάσεις, πολύ λίγο επεικέις. Όταν όμως κατά την Κατοχή καταργήθηκαν οι εισιτήριες εξετάσεις στα Πανεπιστήμια, οι ιερείς, μετά την Κατοχή, άρχισαν να μπαίνουν στα Πανεπιστήμια με όλο και επεικέστερους όρους. Επί δικτατορίας οι εισιτήριες έγιναν για τους ιερείς τόσο αστείες, που τελικά έκριναν φρόνιμο να τις καταργήσουν. Με την αποκατάσταση της Δημοκρατίας, οι δύο Θεολογικές Σχολές από συμφώνου κατέταξαν όλους τους φοιτητές κληρικούς, που είχαν εισαχθεί χωρίς εξετάσεις, σε ειδικό Τμήμα Επιμορφώσεως διετούς διάρκειας. Οι απόφοιτοι του Τμήματος έπαιρναν ένα ειδικό δίπλωμα και κατατάσσονταν στην Α' μισθολογική κατηγορία. Οι κληρικοί όμως απόφοιτοι αυτών των Τμημάτων συνέχισαν με τους πολιτικούς την προσπάθεια να πάρουν πτυχίο Θεολογίας. Και το κατόρθωσαν. Επί υπουργίας του κ. Ταλιαδούρου τα Επιμορφωτικά Τμήματα ονομάστηκαν "Ποιμαντικά" και έγιναν ισότιμα των Θεολογικών. Όταν ήρθε το άλλο κόμμα στην εξουσία, τα διατήρησε, αν και κάποιοι κυβερνητικοί είπαν πως αυτό έγινε κατά λάθος. Αλλά ο Υφυπουργός Παιδείας κ. Παπαθεμελής αποσαφήνισε πως επρόκειτο για κυβερνητική πολιτική. Προφανώς για να γίνει κάτι τέτοιο και να εδραιωθεί συντέλεσαν και άλλοι παράγοντες: 1) Τακτοποιήθηκε ένας επιπλέον αριθμός νέων, έστω και στο Ποιμαντικό της Θεολογικής. Σκέφθηκαν πως έτσι αντιμετωπίζουν μια κοινωνική ανάγκη. 2) Άλλοι ενδιαφέρονταν για την καθηγητοποίηση ορισμένων εκλεκτών υποψηφίων στα Πανεπιστήμια, με μικροπολιτικούς υπολογισμούς. 3) Πιστέφτηκε πως με το χωρισμό σε Τμήματα θα λύνονταν παλαιά προβλήματα συγγενών εδρών. 4) Έπαιξε ρόλο και η φιλοδοξία άλλων συναδέλφων που πίστεψαν πως τους δόθηκε επί τέλους η ευκαιρία πραγματοποίησης κάποιου παλαιού τους ονείρου.

Τα λεγόμενα Ποιμαντικά Τμήματα αποτελούν παρωδία, αφού 1) οι μισοί περίπου φοιτητές των είναι κορίτσια, και 2) απουσιάζει η έννοια της

ειδικότητας που χαρακτηρίζει όλα τα άλλα τμήματα στο Πανεπιστήμιο: πρόκειται περί καμουφλαρισμένων νέων Θεολογικών Σχολών. Και το πράγμα δε θα είχε τόσο τραγική όψη, αν υπήρχαν ίσοι όροι εισόδου στα Τμήματα. Όμως δεν υπάρχει κάτι τέτοιο. Ποιοί μπαίνουν στα Θεολογικά Τμήματα; Πρώτα-πρώτα, μπαίνουν νέοι και νέες που έχουν δηλώσει πρώτη προτίμηση τη Θεολογία, και μετά έρχονται κάποια περισσεύματα της Φιλοσοφικής και της Νομικής Σχολής. Στα Ποιμαντικά Τμήματα μπαίνουν όσοι δεν έχουν συγκεντρώσει το βαθμό του τελευταίου των εισαχθέντων στις Θεολογικές Σχολές, και μετά, με χαμηλότερη βάση, Απόφοιτοι Εκκλησιαστικών Λυκείων, και μετά με ακόμα χαμηλότερη βάση, Κληρικοί. Ημουνα ακόμη στην ενεργό υπηρεσία, και φίλος Μητροπολίτης μου τηλεφώνησε ότι κληρικός της επαρχίας του μπήκε στο Ποιμαντικό χωρίς να δώσει εξετάσεις. Παραξελεύτηκα και έρευνησα την περίπτωση. Πράγματι, ο αριθμός των εισακτέων εκείνη τη χρονιά ήταν μεγάλος και γι' αυτό η βάση εισόδου των κληρικών ήταν πολύ χαμηλή. Ο ιερέυς είχε εισαχθεί με βάση το βαθμό του Απολυτηρίου Ιερατικής Σχολής (13,5)!

Γιατί οι ιερείς θέλουν να φοιτήσουν στα Πανεπιστήμια; Μερικοί έχουν αληθινή έφεση για θεολογική γνώση πολλοί όμως θέλουν απλώς την Α' μισθολογική κατηγορία, την εγκατάσταση στην Αθήνα ή τη Θεσσαλονίκη, την αύξηση του εισοδήματός τους και καλύτερη τύχη για τα παιδιά τους. Αλλά και η απόκτηση ενός δεύτερου μισθού, του καθηγητή της Μέσης Παιδείας, δεν είναι αμελητέο κίνητρο. Είναι δύο μισθοί. Εξάλλου, από πολιτικό άκουσα μια φορά να λέει ότι λόγοι πατριωτικοί επιβάλλουν να ανεμίζουν τα ράσα των ιερέων μέσα στα Σχολεία. Από λαϊκούς όμως καθηγητές της Μέσης έχω ακούσει να καταλογίζουν την καθίζηση του μαθήματος των Θρησκευτικών στην κατηγορία των ιερωμένων καθηγητών. Είναι κάτι που δε μπόρεσα να ελέγξω ο ίδιος. Θα ρωτήσετε: αφού στη Μέση διορίζονται πτυχιούχοι του Θεολογικού, πως βρέθηκαν εκεί οι του Ποιμαντικού, πολύ περισσότερο, μάλιστα, όταν το επιχείρημα για την ύπαρξη Ποιμαντικών Τμημάτων είναι η δημιουργία μορφωμένου κλήρου αποκλειστικά για την Εκκλησία; Στη χώρα μας όμως τα προβλέπει όλα ο νομοθέτης: πτυχιούχοι του Ποιμαντικού, με εξετάσεις σε τέσσερα μαθήματα του Θεολογικού Τμήματος, αποκτούν και πτυχίο του Θεολογικού και έτσι διορίζονται στη Μέση. Αυτή η εξέταση στα 4 μαθήματα δείχνει πως στα δύο Τμήματα έχουμε το ίδιο πράγμα. Πρόκειται για κάτι απαράδεκτο! Το κακό είναι πως στην καθίζησή του το ένα Τμήμα μπορεί να συμπαρασύρει και το άλλο. Ας αφήσουμε κατά μέρος το κόστος μιας τέτοιου είδους εκπαίδευσης από διπλή Σχολή. Ο,τι κι αν είχαν πει οι δημιουργοί της σημερινής κατάστασης, όχι μόνο δεν ανέβηκε το επίπεδο της ιερατικής μόρφωσης, αλλά θέτει σε κίνδυνο το επίπεδο της θεολογικής μόρφωσης στο σύνολό της. Εδώ υπάρχει ένα σοβαρό πρόβλημα ανοιχτό για το μελλοντικό νομοθέτη της πανεπιστημιακής θεολογικής παιδείας.

Το δεύτερο ζήτημα που θίγεται εδώ είναι η αποστολή της Θεολογίας στα Πανεπιστήμια. Θεωρούμε ως αυτονόητο πως δεν είναι δυνατό σε μια χώρα να μην καλλιεργείται η επιστημονική γνώση του θρησκευτικού φαινομένου με την έννοια της ιστορίας και φιλοσοφίας των Θρησκειών και ιδιαίτερα του Χριστιανισμού, ως ιστορικού φαινομένου και ως της κρατούσας

στον τόπο Ορθόδοξης Εκκλησίας με τις ιδιαίτερες δογματικές, ηθικές, λειτουργικές και διοικητικές παραλλαγές της. Αυτό άλλωστε ισχύει μέσα σε όλο το Δυτικό πανεπιστημιακό χώρο. Στη Ρωσία από την εποχή του Μεγάλου Πέτρου παρουσιάστηκε το σύστημα των Θεολογικών Ακαδημιών που θεωρούνταν πανεπιστημιακής στάθμης, λειτουργούσαν όμως εκτός των Πανεπιστημίων. Μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, το σύστημα αυτό εφαρμόστηκε γενικότερα στην Ανατολική Ευρώπη, εκτός της Ανατολικής Γερμανίας, όπου, λόγω μακράς και λαμπρής παράδοσης των θεολογικών γραμμάτων, είχαν διατηρηθεί 4 ή 5 Θεολογικές Σχολές σε κρατικά Πανεπιστήμια. Στη χώρα μας, η μόνη απόπειρα για τη λειτουργία Θεολογικής Ακαδημίας, παράλληλα προς τις Θεολογικές Σχολές, έγινε από τον Αρχιεπίσκοπο Ιερώνυμο, ο οποίος πίστευε ότι η εσωτερική ζωή των τροφίμων μέσα στις Ακαδημίες είναι εκείνη που τους διαπλάθει κατάλληλα, έτσι ώστε να υπηρετήσουν την Εκκλησία ως ιερωμένοι, ενώ οι Θεολογικές Σχολές, στα Πανεπιστήμια πρέπει να μορφώνουν τους θεολόγους καθηγητές για την Εκπαίδευση, άντρες και γυναίκες. Η πρόταση αυτή συνάντησε μεγάλη αντίδραση από τις Θεολογικές Σχολές και από κύκλους της δικτατορίας και δεν προχώρησε. Το θέμα όμως της λειτουργίας των Θεολογικών Σχολών στα Πανεπιστήμια είχε ήδη απασχολήσει τους πανεπιστημιακούς καθηγητές στη δεκαετία του 30. Στα 1905 έγινε ο χωρισμός Εκκλησίας και Κράτους στη Γαλλία. Αρχισαν και σ' εμάς να ακούγονται κάποιες φωνές, αλλά σε χαμηλό τόνο. Είναι η θεολογία επιστήμη; - το θέμα αυτό ανέπτυξε ο καθηγητής Δημ. Μπαλάνος στην αίθουσα τελετών του Πανεπιστημίου και αυτά που είπε τα εξέδωκε σε προσούρα. Θεωρεί τη θεολογία ως ερμηνευτική επιστήμη, όπως είναι λ.χ. η νομική. Όπως αυτή ερμηνεύει τη νομική ιστορία και το νομικό καθεστώς της χώρας και μορφώνει τους θεράποντες της Θέμιδας, έτσι και η θεολογία ερμηνεύει τη θρησκευτική ιστορία και το θρησκευτικό καθεστώς του τόπου και μορφώνει αυτούς που ως ιερείς και ως εκπαιδευτικοί θα μεταφέρουν κάποιες αξίες στο λαό.

Το θέμα της αποστολής της Θεολογίας στα Πανεπιστήμια συζητείται διαφορετικά σε μια χώρα όπου ισχύει ο χωρισμός Πολιτείας και Εκκλησίας και αλλιώς στη δική μας περίπτωση της "συναλληλίας" Πολιτείας και Εκκλησίας, βαθύτερων ιστορικών δεσμών μεταξύ τους, καθώς και του γεγονότος ότι ακόμη και στις ημέρες μας η Εκκλησία εξακολουθεί να είναι ο κύριος δεσμός ενότητας της ελληνικής διασποράς που ανέρχεται σε εκατομμύρια. Κι αν ακόμη γινόταν διοικητικός χωρισμός Εκκλησίας και Κράτους στην Ελλάδα - κάτι που είναι ευκαταί - οι κρατικές Θεολογικές Σχολές δεν θα μπορούσαν να επιδοθούν αποκλειστικά στην έρευνα και την αναζήτηση της αντικειμενικής αλήθειας στον τομέα της θρησκείας και της Εκκλησίας. Το κράτος μέχρι τώρα ζητάει από τις Θεολογικές Σχολές να εκπαιδεύσουν ιερείς και καθηγητές σημαιοφόρους της κρατούσας ιδεολογίας και ηθικής, καθώς και την ιδιαίτερη συμβολή τους στις εθνικές κρατικές επιλογές ως προς τα συμφέροντα του Ελληνισμού. Υπό τις συνθήκες αυτές αντιλαμβάνεται ο καθένας πως η αναζήτηση και η προβολή της αλήθειας δεν είναι εύκολη διαδικασία. Αλλά χωρίς γνώση της αλήθειας, χωρίς την απαλλαγή από δεισιδαιμονίες, προκαταλήψεις και φανατισμούς, ένας λαός ούτε καταλαβαίνει, ούτε μπορεί να υπηρετήσει σωστά τα συμφέροντά του.

Γι' αυτό είναι απαραίτητη η όσο το δυνατό ανεξάρτητη, ελεύθερη, κριτική θεολογική έρευνα μέσα στα Πανεπιστήμια προς όφελος του ελληνικού λαού, Πολιτείας και Εκκλησίας. Κι αν σ' αυτό δεν μπορούμε, για πολλούς λόγους, να προχωρήσουμε όλοι μαζί, ας πορευτούμε προοδευτικά και χωριστά, βοηθώντας ο ένας τον άλλο.

Τα παραπάνω σημαίνουν πως είναι καιρός η Εκκλησία να αναλάβει τις ευθύνες της για την εκπαίδευση των στελεχών της στη Μέση και την Ανώτατη βαθμίδα. Πρέπει η Εκκλησία να συνειδητοποιήσει βαθεία την υπ' ευθύνη της σύνδεση ιερωσύνης και μόρφωσης, γιατί αρκετοί πιστεύουν πως φοβάται τη μόρφωση. Πρόκειται για δύσκολο βήμα, γι αυτό και η σχετική απόπειρα του αρχιεπισκόπου Ιερωνύμου ως προς τη Μέση Εκκλησιαστική Παιδεία βάστηξε μόνο τρία χρόνια: πολιτικοί και εκκλησιαστικοί, με μια ψυχή, ήθελαν την επιστροφή στις γνωστές μας καταστάσεις. Σήμερα όμως φαίνεται πολύ πιθανό πως βαδίζουμε γοργά προς νέα ρύθμιση των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας: τότε και το θέμα της εκπαίδευσης στην Εκκλησία θα τεθεί σε άλλη βάση. Η Εκκλησία όμως πρέπει έγκαιρα να προετοιμαστεί για την παροχή μέσης και ανώτατης εκπαίδευσης στον κλήρο με δικά της μέσα.

Με το σύστημα των δύο τύπων ανώτατης θεολογικής παιδείας, που προτείνεται εδώ, εξασφαλίζεται η αντικειμενικότερη σε βάθος έρευνα καθώς και ο προσανατολισμός στην ελληνική πραγματικότητα με την ιδιαιτερότητα που παρουσιάζει, ιδίως ως προς την παιδεία του κλήρου. Οι Πανεπιστημιακές Σχολές έργο τους πρέπει να έχουν να ερευνούν με αντικειμενικότητα, βαθύ ενδιαφέρον και συμπάθεια τη θρησκευτική και εκκλησιαστική προβληματική του τόπου, ξένες προς τον αρνητισμό και τη θεολογία ως απλή διανοητική περιπέτεια. Πρέπει να εκπαιδεύουν κατάλληλα τους καθηγητές των Θρησκευτικών στη Μέση. Εξάλλου, η υπεύθυνη για τον κλήρο Εκκλησιαστική Εκπαίδευση δεν πρέπει να απομονωθεί από την πανεπιστημιακή θεολογία και την ελληνική διανόηση γενικότερα. Η κοινωνία μας γίνεται με τον καιρό όλο και πιο πλουραλιστική, με διαφορές σύνδεσης ή απόστασης ως προς την καθεστηκυία εκκλησία. Ως γνωστό η κοινωνία μας δεν πέρασε, σε βάθος, τις διαδικασίες του Διαφωτισμού και της αστικής Επανάστασης, όπως σε άλλες χώρες της Δυτικής και Βόρειας Ευρώπης. Έτσι όμως έχουν πολλά προβλήματα συσσωρευτεί και οι σημερινές δομές και αντιλήψεις δε βοηθούν στην επίλυσή τους. Η μόρφωση του κλήρου πρέπει να είναι ανάλογη προς τις μορφές και τις ανάγκες της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας. Σιγά-σιγά, η Εκκλησία θα μάθει να προσέχει περισσότερο τις υποδείξεις μιας καλοπροαίρετης αντικειμενικής θεολογικής έρευνας και θα προσαρμόσει την εκπαίδευση των κληρικών σε ένα επίπεδο πιο ρεαλιστικό και πιο ταιριαστό για τις ανάγκες της σημερινής κοινωνίας. Σύμφωνα με αυτό το σχήμα, παρά τις ατέλειες που παρουσιάζει, η Θεολογία θα αναζωογονηθεί και θα προσγειωθεί στην ελληνική πραγματικότητα. Υπό τα σημερινά δεδομένα, η πρότασή μας αυτή, είναι ένα ρεαλιστικό βήμα προς τα εμπρός.

Δεν εισερχόμεθα εδώ στο θέμα των προγραμμάτων οποιουδήποτε τύπου θεολογικής Σχολής. Ο,τι χρειάζεται να σημειωθεί εδώ είναι η καλή οργάνωση Μεταπτυχιακών Σπουδών. Εισιτήριο αυτές δεν πρέπει να έχουν πάντοτε το πτυχίο της Θεολογίας η ωριμότητα, η ευρύτητα των γνώσεων και οι εμπειρίες της ζωής πτυχιούχων άλλων Σχολών, αποτελούν λαμπρή προϋπόθεση για

γόνιμες θεολογικές μεταπτυχιακές σπουδές. Οι άνθρωποι αυτοί, μπορούν να φέρουν νέες προοπτικές έρευνας και νέες διαπιστώσεις που να είναι χρήσιμες στη θεολογία και στην Εκκλησία. Ποιά είναι η κατάσταση σήμερα μπορεί να διαπιστώσει κανείς, αν ρίξει μια ματιά στη θεματολογία των διδακτορικών διατριβών. Κατά το πλείστο, δε σχετίζεται με τη θρησκευτική κατάσταση του ελληνικού λαού και με τα καίρια προβλήματα της Εκκλησίας. Απουσιάζει συνήθως η ανανεωτική και προφητική πνοή. Η περίφημη "συναλληλία" Πολιτείας και Εκκλησίας αναγκάζει τους λόγιους θεολόγους να καταφεύγουν σε θέματα "ακαδημαϊκά", τέτοια που να μη θίγουν την υφιστάμενη μακάρια κατάσταση, συνεχίζοντας έτσι τη ζωή ενός παλαιού θεολογικού σχολαστικισμού που άμεσα ή έμμεσα υποστηρίζει το κατεστημένο. Αυτό όμως έχει αρνητικά αποτελέσματα για την Εκκλησία και το λαό. Το γενικότερο κλίμα, επίσης, δεν ευνοεί την παρηρησία και την πνευματική ρώμη στους θεολόγους ερευνητές. Γι' αυτό οι διδακτορικές διατριβές έχουν πάντοτε χαρακτήρα επιβεβαιωτικό του ήδη αποδεκτού στην παράδοση.

Με τον προτεινόμενο χωρισμό πανεπιστημιακής αφενός και εκκλησιαστικής Ανώτατης παιδείας αφετέρου, χωρίς σοβαρούς κλυδωνισμούς, θα συντελεσθεί πρόοδος. Κάποια ανταγωνιστικότητα και αντιπαράθεση αλλά και κάποια άμιλλα θα κάνουν να λειτουργήσει το προφητικό πνεύμα στην ελληνική θρησκευτική σκέψη, να προοδεύσει η γνώση και η Εκκλησία να συνδεθεί με τη διανόηση. Το εγχείρημα, σίγουρα δεν θα πετύχει χωρίς τη γενικότερη συμβολή της ελληνικής επιστήμης και διανόησης. Ακούγεται συχνά από εκκλησιαστικούς και θύραθεν λόγιους πως στην Ελλάδα, κατά πάγια παράδοση, Εκκλησία και διανόηση δε σχετίζονται. Εξαιτίας της "συναλληλίας" οι Έλληνες διανοούμενοι αποφεύγουν την έκφραση απόψεων για τη θρησκευτική και εκκλησιαστική ζωή του ελληνικού λαού και η Εκκλησία με τη σειρά της δεν επεμβαίνει στο χώρο της διανόησης. Το πρόβλημα των σχέσεων Εκκλησίας και διανόησης είναι ακανθώδες σ' εμάς όμως είναι σαν να έχει γίνει μια σιωπηρή συμφωνία. Φαίνεται πως αυτό βολεύει όλους. Ετσι όμως, αντιμετωπίζοντας ένα τόσο ζωτικό για το λαό μας χώρο, φτάνουμε σε πνευματική αποτελμάτωση του λαού, αλλά συχνά και στην έλλειψη ορισμένων βαθύτερων προβληματισμών στην ελληνική διανόηση. Η εξαίρεση του Ν. Καζαντζάκη επί του προκειμένου είναι χαρακτηριστική. Υπάρχει μια υπεροπτική από μέρος της *intelligentia* περιθωριοποίηση της Εκκλησίας, ωσάν αυτή να μην είναι τμήμα της πνευματικής παραδόσεως του έθνους που εξακολουθεί να επηρεάζει ακόμα πλατιά στρώματα του λαού και να παίζει σημαντικό ρόλο στην πορεία των ελληνικών πραγμάτων. Η στάση αυτή είναι αρνητική και ανασχετική οποιασδήποτε προόδου και γι' αυτήν δεν ευθύνεται μόνο η Εκκλησία, αλλά και η διανόηση. Χωρίς τη συμβολή της διανόησης, πώς θα δημιουργηθεί η πολιτική βούληση που θα μπορεί να αντιμετωπίσει σωστά τον παράγοντα Εκκλησία ή θρησκεία; Υπάρχουν στην Ελλάδα πολλοί διανοούμενοι που περιμένουν μόνο από την ιστορία να λύσει τέτοια προβλήματα. Μπορεί όμως να παρακολουθεί κανείς με τόσο λίγη ευθύνη την πορεία της ιστορίας; Για την εικόνα που παρουσιάζει η ανώτατη θεολογική εκπαίδευση δεν ευθύνονται μόνο οι Θεολογικές Σχολές και η Εκκλησία· εξίσου ευθύνονται οι υπεύθυνοι παράγοντες της Ελληνικής Πολιτείας και κοινωνίας. Και για μια αναδόμηση και ανακατάταξη απαιτείται η συμβολή όλων των

υπεύθυνων παραγόντων. Την Εκκλησία πρέπει να βλέπει κανείς με αντικειμενικότητα αλλά και συμπάθεια. Έτσι μόνο μπορεί να αρχίσει ένας εποικοδομητικός διάλογος. Η κριτική, η όποια κριτική, πρέπει να μένει μέσα στα επιστημονικά πλαίσια και να μην εκτρέπεται σε επιθέσεις. Όταν είναι κάτι θεμελιωμένο, το συμπέρασμα βγαίνει από μόνο του. Ο σκοπός είναι να πεισθεί ο λαός, η Πολιτεία και η Εκκλησία πως κάτι άλλο μπορεί να υπηρετήσει καλύτερα το συμφέρον του τόπου. Σε αυτά τα θέματα απαιτείται συναίνεση.

Δεν ασχολούμαι εδώ με άλλα ζητήματα των Θεολογικών Σπουδών στην Ελλάδα σήμερα· άλλωστε, για κάποια από αυτά έχουν επανειλημμένως ενοχληθεί οι αρμόδιοι με υπομνήματα των Θεολογικών Σχολών. Τα δύο προβλήματα που έθιξα είναι, κατά τη γνώμη μου, βασικά και καιρία.